

על שני דיוקנאות לא ידועים של ש"י עגנון

ברשימתי שהתפרסמה בערב ראש השנה ("איזו מתנת בר מצווה [כמעט] הביא עגנון לגרשום שוקן?") נסקרה פרשת חברותם של הסופר ש"י עגנון והצייר לזר קרסטין (1868-1938). הקשר הראשון בין השניים נוצר ככל הנראה כבר ב-1905 או בסמוך לה, בשעת ביקורו של הצייר בבוטשאטש. פרופ' שמואל ורסס סבר, על-סמך הכותרת שצורפה לציורו של קרסטין בספר בוטשאטש, שהמפגש היה ב-1906, אבל מהקדשה שכתב עגנון לקרסטין על סיפורו "האגרת" שנדפס בכתב העת "מצפה" כבר ב-1905 נראה שיש להקדים את המפגש ביניהם, ואולי גם את מועד ציור בית המדרש, אם לא צויר רק בחלוף זמן, לפחות בשנה.

ב-1910 עלה קרסטין לארץ כדי לשמש מורה לציור ב"בצלאל" בהזמנתו של בוריס ש"ץ. בדיווח שהופיע בעיתון "הצבי" (29.5.1910) מתוארת פתיחתה החגיגית של תערוכה בבצלאל כשש"ץ מציג לפני הנוכחים את "המורה החדש לציור, הצייר כרסתי". באותה תקופה צייר קרסטין, כמנהג ציירי בצלאל באותה תקופה דוגמת שמואל בן דוד, מאיר גור אריה ואחרים, גם כמה "דמויות אוריינטליות" וביניהן דמות של יהודי תימני ודמויות מזרחיות נוספות. אך הרומן שלו עם "בצלאל" לא החזיק מעמד זמן רב.

יש שטענו שהיה זה בשל אי-הסתגלותה של רעייתו לתנאי החיים בירושלים, ואפשר שכרבים מהאמנים בני התקופה קרסטין לא ראה עין בעין עם ש"ץ את עתיד האמנות היהודית בכלל וזו הארץ-ישראלית בפרט, ואולי התקשה גם להסתגל לגחמותיו. מכל מקום, בחלוף זמן לא רב שב קרסטין לוויה, ולפני כן, ככל הנראה במהלך 1912, הוא צייר לראשונה את דיוקנו של עגנון חברו. בדיוקן זה נראה עגנון עם השפם שעיטר באותם ימים את פניו, ושלא כמנהגו גם חבוש מגבעת.

מקומו של ציור הדיוקן המקורי של עגנון אינו ידוע כיום ואפשר שאבד במאורעות השעה והשואה. בגב צילומו המוקטן רשם האמן את מידות הציור, ללא מסגרת (43.5/53 ס"מ), ואת מחירו המוצע, 3 מיליון קרונות אוסטריים או 180 גולדמרק. בערכים של ימינו 180 גולדמרק מ-1924 שווים כיום כ-918 יורו במונחי כוח קנייה (לעומת-זאת הערך של 3 מיליון קרונות אוסטריים מ-1924 הוא חסר-ערך ושווה כיום כ-21.80 יורו, כ-88 ש"ח). ועם-זאת עגנון, שחס כתימדי על מעותיו, נמנע מלרכוש אותו.

בחלוף כ-14 שנה, בשלהי שנת תרפ"ד, ספטמבר 1924, שבו והצטלבו דרכי השניים פעם נוספת. בדרכו לארץ החליט עגנון לבלות את ראש השנה בווינה ובשהותו שם ביקר את ידידו הצייר. בהזדמנות זו צייר קרסטין ציור דיוקן נוסף של עגנון. כמו הדיוקן הקודם מ-1910 גם ציור זה לא התפרסם מעולם ורק צילום מוקטן שלו נשתמר בארכיון עגנון שבספרייה הלאומית.

עדות לכך מצויה גם במכתב שכתב לרעייתו אסתרליין בירושלים ביום כ' באלול תרפ"ד (19.9.1924) שגם ממנו עולה גורלו המר של הצייר:

"אסתרליין היקרה,

ערב שבת עם חשיכה ואני ממחר לילך לבית הכנסת של חסידי בעלז ואני רוצה לעשן עוד מקטרת אחת

קודם לכתי. על כן יהיו דברי מועטים הפעם.

כל היום ישבתי אצל קרסטין שמצייר אותי שנית. התמונה (שטודיע) הישנה שלפני 12 שנים עודנה עומדת. מחירה 43 דולר.

אבקשהו לבל ימכור אותה, אולי נקנה אנחנו אותה. אשתו היא שתוקת איברים ר"ל..."

מעבר למצבה הפיסי מכמיר הלב של אשתו התנאים הכלכליים ששררו באוסטריה באותה עת הרעו עוד יותר את מצבו של קרסטין האמן. יהא אשר יהא, גם הפעם נמנע עגנון מלבזבז את מעותיו.

הקשר בין עגנון וקרסטין נמשך גם בשנים הבאות, עד מות הצייר ב-1938. כך עולה גם מכמה איגרות של קרסטין לעגנון שנכתבו בשנים 1934-1936 ונשמרו בארכיון הסופר בספרייה הלאומית, רובן נכתבו בעת שקרסטין שהה בארץ.

קרסטין: צילום דיוקנו של ש"י עגנון, 1924 (ארכיון עגנון, הספרייה הלאומית) הצילום נעשה על ידי.

קרסטין ככל הנראה נמלט מאוסטריה לאחר שלא היה יכול עוד למצוא כדי חייו ופרנסתו בווינה ולאחר שחש היטב את גלי האנטישמיות באוסטריה שהלכו וגבהו. אבל גם בארץ הוא מצא את עצמו מחוסר-פרנסה. הוא ניסה לקושש לו עבודות מזדמנות אך גם בכך לא הצליח. גם מצב בריאותו הפיסי והנפשי הלך והורע. בלית-ברירה הוא החליט לעזוב את הארץ ולשוב לאוסטריה. השנה היתה 1935. הוא מת בווינה ב-28.2.1938.

מאיגרותיו של קרסטין לעגנון בשנים שקודם מותו עולה באופן בולט מסכת הידידות וההערכה שבין השניים. רוב האיגרות, פרט לגלוית דואר אחת, נכתבו בכתב-יד בגרמנית (תודתי לקלוד גוגנהיים וחנה גולדנר שסייעו בידי בפענוחן ותרגומן. להלן מובאות האיגרות כסדרן, בתרגום חופשי לעברית).

תל אביב, 5.2.1934

עגנון חברי האהוב,

אני מתנצל שאיני כותב לך בעברית ולו כדי להימנע מכתובת "נח עם שבע שגיאות".
אני מודה לך על מכתבך שאותיותיו הזעירות הקשו עלי את הקריאה. לגבי בקשתך לכתוב לאדון בפתח תקווה אני חושב שאולי יצא מזה משהו.
בינתיים קיבלתי את המסמך ממחלקת ההגירה של הממשלה שנתנה לי אישור להישאר עד 6 ביולי.
כעת אני זקוק למצוא עבודה בשביל ה"פרנסה". כאן, בארץ, זה מאד קשה.
מקווה שיקיריך בטוב ובראים,
שלך בהערכה ונאמנות,
קרסטין

כחודש לאחר-מכן שלח קרסטין מכתב נוסף לעגנון, הפעם מירושלים.

ירושלים, 5.3.1934

בית הכרם, ירושלים

חברי היקר עגנון

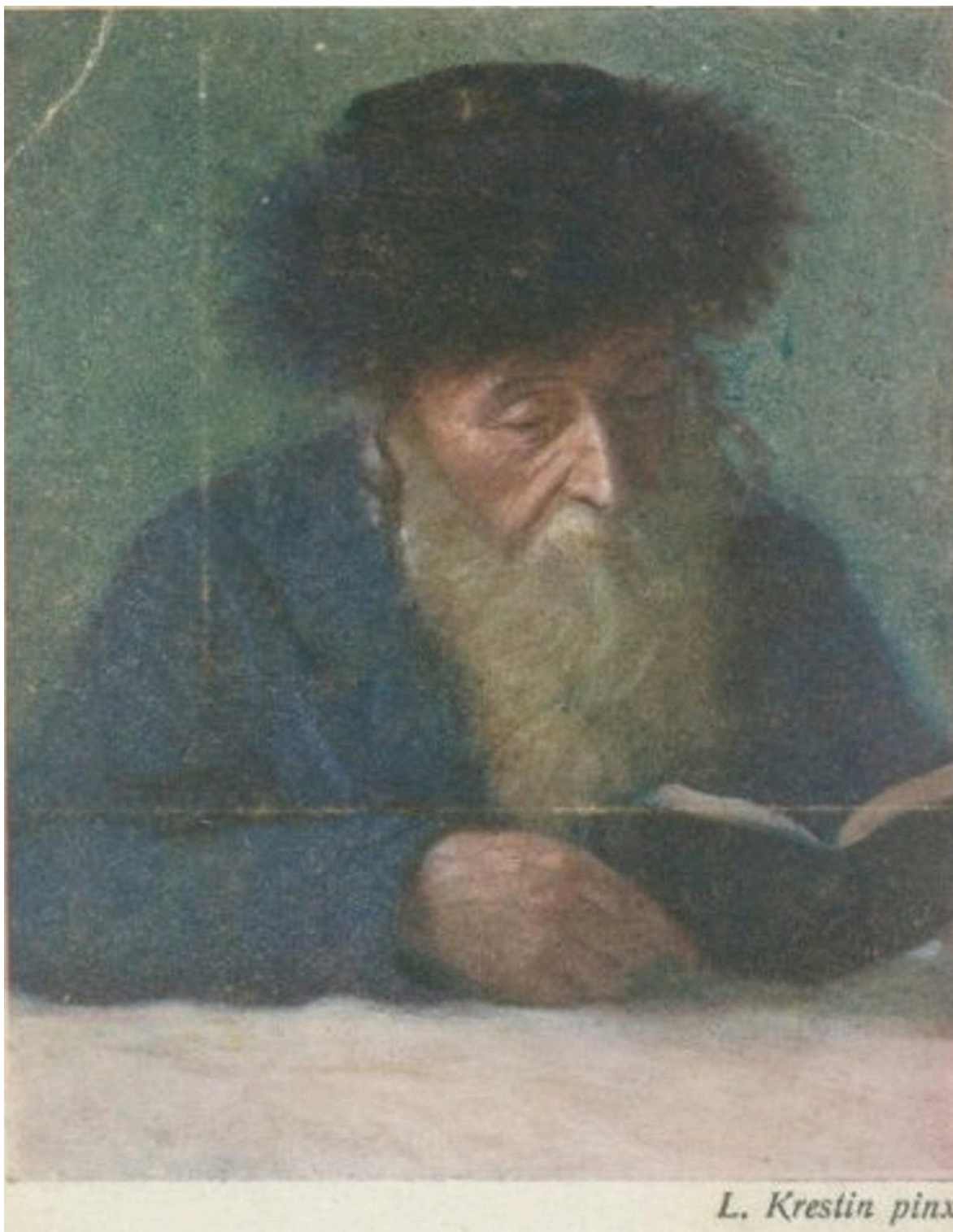
זה כמה ימים אני כאן. קיבלתי הזמנה בבית הכרם אצל ד"ר ש' אייזנשטט [המשפטן ד"ר שמואל אייזנשטט, 1886-1970, דמות מרכזית בחיי המשפט בתקופת המנדט וראשית המדינה וממניחי היסוד לתנועת "המשפט העברי" שפעלה לתחיית המשפט העברי כשיטה משפטית מודרנית וחילונית] לצייר את שני ילדיו. בתמורה לכך אני מקבל שהייה של 6 שבועות כולל לינה ואוכל.
לאחר ניסיונות השווא לקבל עבודה בתל אביב אני כעת מאוד שמח שקיבלתי הזמנה זאת. כיוון שלא קל לי להגיע מכאן אלייך וגם לא ארצה להפריע לך אני כותב לך.
בברכות תודה לך ולמשפחתך,
נאמנך קרסטין

נ"ב: אל תשכח להזכיר לאנשים את קיומי כדי שאוכל להישאר כאן בארץ. לא אוכל לחזור לווינה. לאור האירועים האחרונים באוסטריה (!) הקיום של חתני ובעקבות זאת גם של בתי היחידה ונכדי היחיד מצוי בסכנה, אם לא לגמרי אבוד (!), שהרי חתני הוא סוציאל-דמוקרט וחבר בשוצבונד (ברית ההגנה), ומועסק כרופא לעניים מטעם קהילת וינה (מחוז 21). איני יודע מה יקרה אתו כעת. כיהודי וכסוציאל-דמוקרט סביר להניח שיעיפו אותו לעזאזל על כביש הבטון.

היו לי דאגות רבות לגבי עצמי אבל כעת נראה שהן היו מעטות מדי!

מקווה שאצלך הכל בבריאות ורווחה,

בברכה קרסטין

כחודש נוסף אחר־כך שלח קרסטין לעגנון מכתב נוסף, הפעם מרחובות.

רחובות, 11.4.1934

חבר יקר עגנון

לפני הכל אני מבקש את סליחתך שלא הצלחתי לבקר אצלך ואצל משפחתך היקרה בשהות האחרונה שלי בירושלים.

גרתי ועבדתי בבית הכרם ולכן לא יכולתי לבקר אצלך.

אני מקווה שאתה ושלך שלומכם בטוב וכולכם נהנים מבריאות מעולה.

כעת קיבלתי כאן ברחובות הזמנת פורטרט ואני מבקש שאם יש לך כאן מכרים המלץ נא עלי. אם להזמנות ציורים זה בוודאי טוב, אבל גם אם לא, ולו כדי שיהיה לי מכר נוסף, זה גם טוב.

בברכה,
שלך,
קרסטין

את הגלויה היחידה שנכתבה בעברית שלח קרסטין מחיפה לביתו של עגנון בתלפיות ב-29.11.1935, ערב צאתו באונייה בדרכו חזרה לאוסטריה. וכך כתב הצייר, שחתם הפעם את איגרתו בעברית, שלא כדרכו, בשמו העברי המלא לידידו הסופר:

ידידי היקר מר ש.י. עגנון!
בבקשה לסלוח לי שלא באתי לירושלים לבקר אותך בביקור הפרידה.
היום אחר הצהריים אני מפליג באונייה "תל אביב" מפה לטריעסט ומשם ברכבת אסע לוונינה. משם אכתוב לכבודו מכתב מפורט מדוע אני נוסע חזרה.
אני דורש בשלומך ובשלום הגברת וילדיך החביבים.
ברוכים תהיו כל ימי חייכם.
שלך בכל לב,
אליעזר קרסטין

ואכן בחלוף כחודש ימים, ב-2.1.1936, שלח קרסטין מכתב נוסף לעגנון, הפעם מוונינה ושוב בגרמנית.

אדון עגנון היקר
מה שלומך? ומה שלום רעייתך וילדיך היקרים?
אני מקווה לשמוע ממך רק טוב.
אני מבקש מאוד את סליחתך אם לא נפרדתי ממך לשלום. לא הייתי בירושלים ולא יכולתי להגיע לשם כיוון שיומיים לפני עזיבתי את חיפה לא ידעתי מתי אוכל לנסוע.
כעת עלי להסביר למה עזבתי את ארץ כיסופי. כפי שהסברתי לך בפעם הקודמת, עגנון חברי היקר, הייתי מודע לכך שאני חולה.
ביום המחרת או אפילו באותו יום אחר הצהריים ביקשתי מטיכו [ד"ר אלברט טיכו, רופא העיניים הנודע] לבדוק לי את העיניים כיוון שאיבדתי את משקפי. הוא אמר לי שעלי למדוד לחץ דם. הלכתי לד"ר טמקין [ד"ר משה טמקין, 1888-1965, יליד שדליץ שבפולין] (בירושלים) והוא מצא שיש לי לחץ דם גבוה ורשם לי דיאטה ותרופות. בתל אביב לא נהיה לי טוב יותר. נהייתי חלש יותר ומאוד עצבני. לא היה לי מקום מתאים לעבודתי. גם לא הרווחתי הרבה והרגשתי כל-כך רע ומנוכר!
רציתי לחזור לוונינה לבתי ולנכדי ואל האטלייה [סטודיו] שלי.
עכשיו אני כבר ארבעה שבועות כאן והייתי מאושר למצוא את בתי ונכדי בבריאות טובה. לצערי הנכד פרוע מדי, מתנהג גרוע ומציק לבתי מאוד כך שזה עולה בהרבה מצברוח. ובכל-זאת אני שמח להיות כאן!
המאבק סביב הקיום כאן נהיה עוד יותר קשה מאשר שם אצלכם.
איננו יודעים מה יהיה אבל מבחינה בריאותית אני מרגיש הרבה יותר טוב.
ביקשתי מקולגה צעיר, הפסל פרבמן בתל אביב [מקס פרבמן], שכאשר יגיע לירושלים (אולי לקראת חנוכה) למסור לך את הציור של חמדת ואת דיוקנה של בתך היקרה. האם הוא היה כבר אצלך?
לפי שעה, וכפי שאתה כבר מנחש, עדיין לא התעשרתי. האזכה לך אי-פעם? איני חושב!
אני מאחל לך כל-טוב ושולח לך דרישת שלום
ידידך הוותיק,
קרסטין
נ"ב: בתי שולחת לך ברכות לבביות.

המכתב האחרון המצוי בארכיון עגנון הוא מיום 20.8.1936.

חבר יקר עגנון,

לפני כמה ימים קיבלתי את ההעברה הכספית שלך עם חמישה פפניג. קבל נא חבר יקר את תודתי הלבבית על כך. זה נראה לי כמו מתנה משמים ובזמן הנכון.

כעת אני יודע אם גם השבתי על מכתבך האחרון.

אני יודע עוד באיזה עולם אני נמצא. לולי הדאגות והצער הגדול לא הייתי אפילו רוצה לדעת שאני עוד חי. מאז ה-1 באוגוסט לילי שלי [בתו של קרסטין], שנשואה בלא-אושר, חולה ואושפזה במוסד. אני מקווה שאולי תהיה ביום הראשון הבא בבית אם בינתיים לא תהיה נסיגה במצבה, ישמרנו האל.

כעת, מה שלומך ושלוש רעייתך היקרה וילדיך אמונה וחמדת? אני מקווה שכולכם בבריאות!

האם בימים לא שקטים אלה הנכם גרים עדיין בתלפיות? אילו זמנים שבהם אתם וה"יישוב" חווים, ואיזה אסון עבור כל העם היהודי האומלל.

נקווה שכעת השמש תזרח גם עבורנו.

האם, חבר יקר, כבר קיבלת את הציורים של הילדים? אם לא, אנא כתוב בשמי לפסל פרבמן ת"א, רחוב מלצ'ט 45, שיאות נא לארוז את הציורים באמצעות החנות לספרים, כלי כתיבה וצבעים, עם מכסה קרטון ונייר עטיפה וישלח אליך בדואר.

אני שוב מודה לך חברי היקר והאדיב הטוב עגנון עבור העזרה שהגיעה כעת.

משמים תבורך.

ד"ש גם לאשתך וילידיך וגם לכל החברים המשותפים והמכרים הטובים

שלך

מעריך ומוקיר מאד

קרסטין

כאמור, בשנת 1938 מת קרסטין בווינה שבע-יisורים. פרופ' שמואל ורסס, שהזכיר באחד ממאמריו את הקשר בין עגנון וקרסטין, רמז לכך שאפשר שלצד ידידותם העובדה שקרסטין "לא זכה להעמיד צאצאים" הניעה את עגנון להציב לו "יד ושם" בחיבורו הגדול "תמול שלשום". אך עובדה זו טעונה תיקון ודיוק מסוים. אמנם לקרסטין לא היה "קדיש", בן שיוכל לומר אחריו קדיש, אבל כפי שעולה מהמכתבים ששלח לעגנון ומובאים כאן היתה לו בת ונכדה, שכל הנראה נספו בשואה ולא הותירו אחריהם צאצאים נוספים.

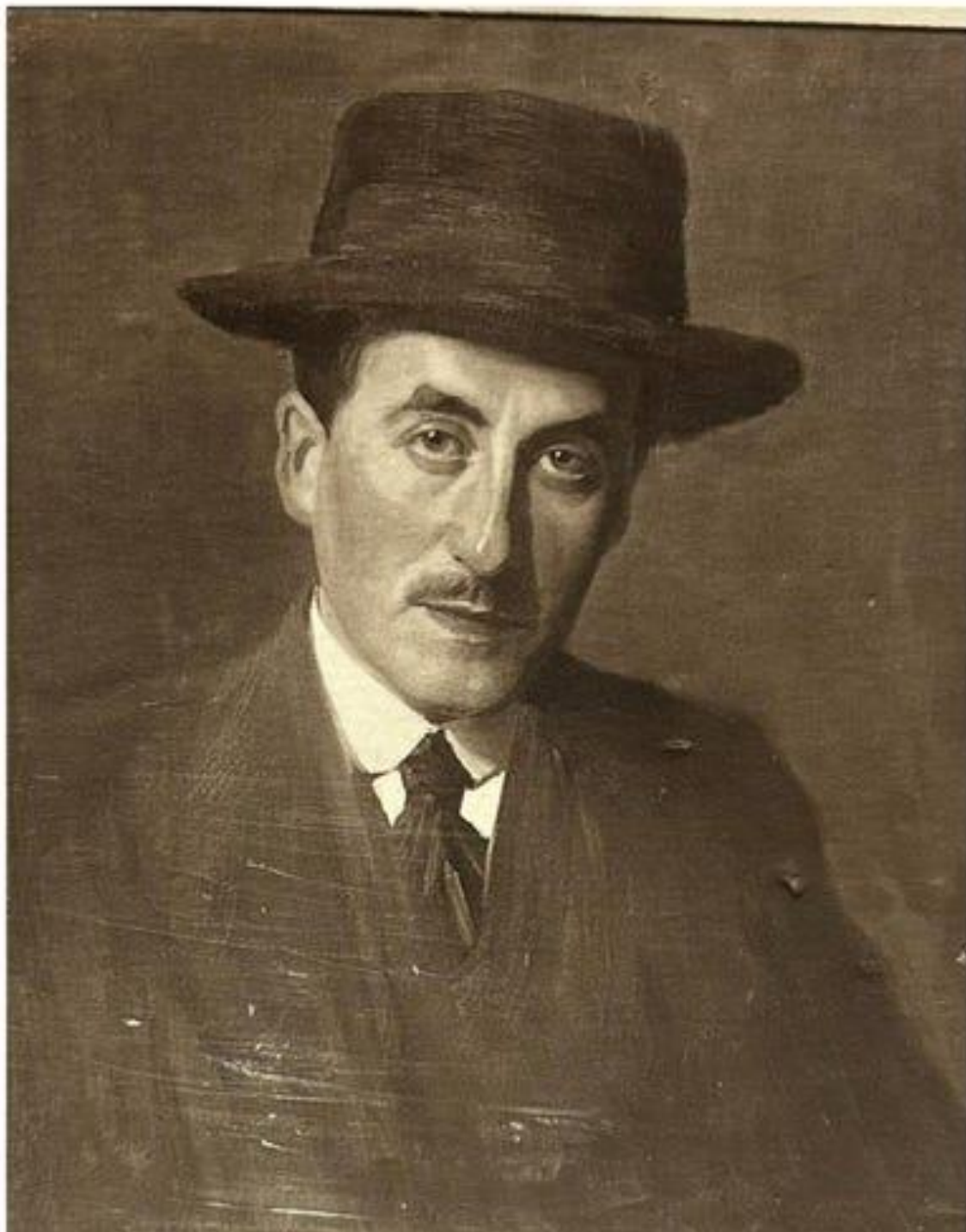
מכל מקום, תיאורו של עגנון את קרסטין אוהד בעליל וגם ממנו ניכרת חיבתו והערכתו לצייר. לאחר שתיאר "בנימה עוקצנית ואירונית", כדברי ורסס, את דמויות המנחמים שפקדו את ביתה של אלמנת הצייר בלויקוף, מוסיף עגנון, "לבסוף בא ידידנו אליעזר קרסטין, הצייר הענוותן והצנוע שעשה את מלאכתו באמונה ולא ביקש מעולם גדולה לעצמו. הוא לא היה מבני חבורתו של בלויקוף ולא חיבב את ציוריו. אבל היה ממציא עצמו לו בשעת דחקו ונטמן בשעת הפרעון. נתאבל קרסטין על שמשון בלויקוף שמת ונצטער על טוסיה שנתאלמנה, והיה מסתכל היאך לזכות את האלמנה מפתו שלא תתבייש" (תמול שלשום, עמ' 251).

זאת ועוד, עגנון הציב מצבה לקרסטין שנפטר לבית עולמו ללא בנים בדמות תיאור אמירת ה"קדיש" של "צדיק זה" ליד הכותל המערבי (שם, עמ' 253): "ובין העומדים עמד לו אליעזר קרסטין מעוטף בפלורנה שחורה. לאחר שסיימו את התפילה סמך קרסטין ראשו לכותל ואמר קדיש. היה שם אדם אחד שנהנה מנדבת ידו של קרסטין והיה יודע שצדיק זה הוא בן אחותו של הצדיק ר' נפתלי אמסטרדם מגדולי בעלי המוסר. בא אצלו ושאל אותו אם יום של יאר צייט לו שהוא אומר קדיש. אמר לו קרסטין: חבר היה לי ומת בלא בנים".

עגנון לא הכביר והרבה בחלוקת תארים לסתם אנשים ודומה שלצד דברים אחרים גם הכתרת קרסטין בתואר זה מלמדת על הערכתו הרבה אליו. אמירתו האחרונה זו, "חבר היה לי ומת בלא בנים", מתייחסת כמובן לקרסטין עצמו, חברו של עגנון ש"מת בלא בנים" שיוכלו לומר אחריו קדיש, אבל עגנון כדרכו שם אותה בפיו של הצייר.

וכדרכו לא התעלם עגנון גם מייחוסו החשוב של קרסטין לר' נפתלי אמסטרדם (1832-1916), שנמנה עם גדולי תלמידיו של ר' ישראל סלנטר, מייסד תנועת המוסר, ולמד בבית מדרשו בוויילנה ובקובנה, מקום הולדתו של קרסטין. ב-1906, לאחר מות אשתו, עלה ר' נפתלי לארץ ישראל, קבע את ביתו בירושלים וחי בה עד מותו ב-1916.

עם השנים פורסמו ציורי דיוקנאות נוספים של עגנון (ביניהם של יוסל ברגנר, פנחס ליטבינובסקי, לודוויג שוורין, משה גת, סלה רוסוטה, אליעזר וייסהוף, ערן וולקובסקי, שי צ'רקה ואחרים), אך דומה שכולם צוירו על-פי צילום. הפעמיים היחידות שעגנון ניאות לשבת לפני צייר היו בראשית ימיו, כשהעמיד עצמו כ"מודל" לפני ידידו הצייר קרסטין בדיוקנאות המוצגים כאן לראשונה.

דיוקן ש"י עגנון מאת לזר קרסטיין צילום: אביעד הכהן, מתוך ארכיון הספרי הלאומית